

ساخته شدند و این ساخت و ساز تا دوران شیبانیان که بلافاصله بعد از تیموریان آمدند ادامه یافت. از جمله یادگارهای دوران تیموری دو حمام است که نام آنها در اسناد وقف مربوط به آرامگاه خواجه احرار، مورخ حوالی ۱۴۹۰ میلادی، ذکر شده است. ظاهراً محل یکی از آن دو مقابل مدرسه تازه ساز الخ بیگ بوده، و دیگری در شرق مسجد جامع قرار داشته است؛ اگرچه تعیین محل دقیق دو حمامی که در وقف نامه های مذکور ذکرشان آمده امروزه به سادگی ممکن نیست. لیکن احتمال می دهیم که این دو در محل فعلی حمام قاضی کلان و حمام مسگران فعلی بوده اند.

بعضی گزارش ها حاکی است که در اوایل قرن بیستم میلادی حدود بیست حمام در بخارا فعال بوده است. در حالی که اسامی ذکر شده از این حمام ها در برخی سفرنامه ها بیش از هجده عدد نیست، که بزرگترین آنها حمام خواجه احرار، نو و عبدالله خواجه بوده اند.

این حمام ها عبارتند از:

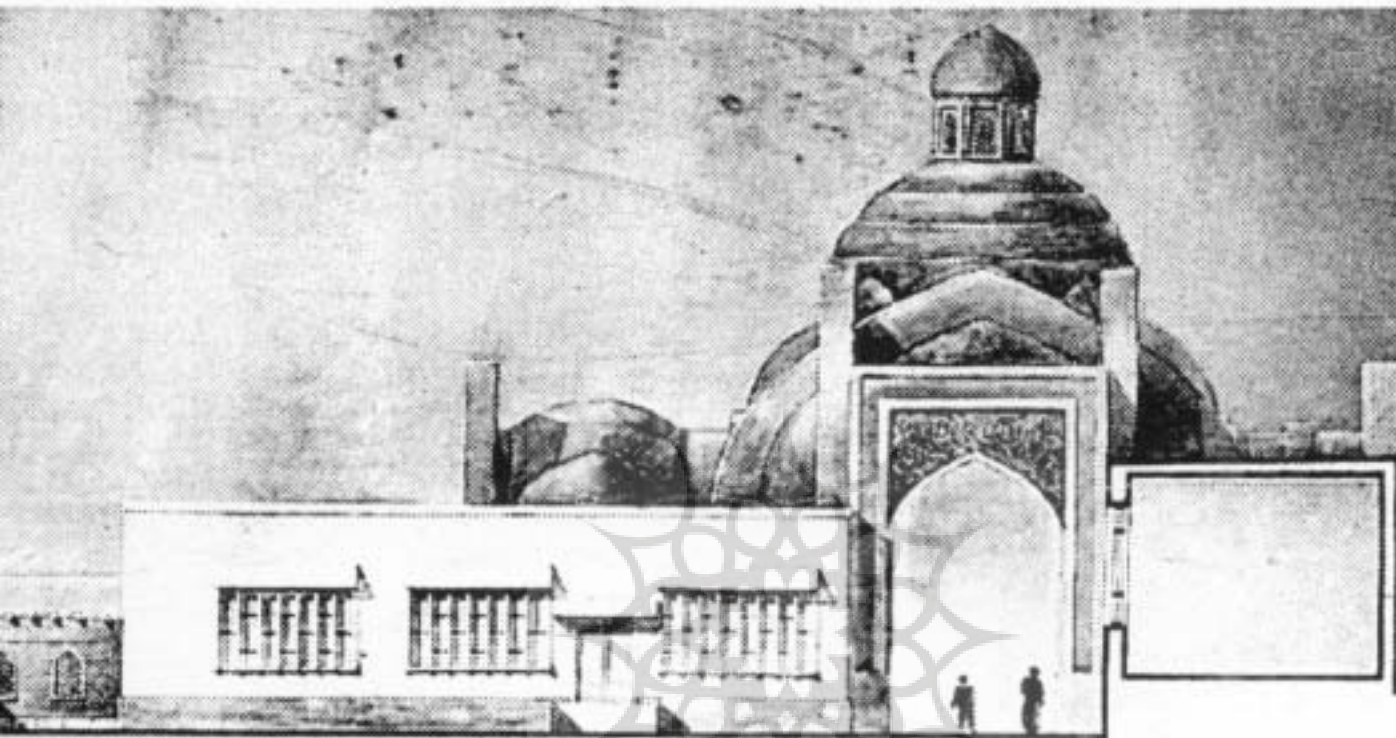
حمام صرافان، نزدیک طاق صرافان، یعنی چهار سوق صرافان (نقشه شماره ۱) / حمام خواجه پارسا، نزدیک بازار خواجه / حمام گاوکشان، بعد از بازار نزدیک مدرسه گاوکشان / حمام مسگران (که به عنوان حمام بازار کارد هم شناخته می شود) که گفته می شود قدیمی ترین حمام بازمانده بخارا است و در کنار چهارسوق یا طاق تلپاق فروشان (کلاه فروشان) قرار دارد / حمام

عمده ی تفاوتی که در این حمام ها مشاهده می شود مربوط به برخی جهات تاریخی و فرهنگی منطقه است. با این وصف یک مقایسه میان حمام توصیف شده در اینجا و دیگر حمام ها در مناطق غربی جهان اسلام نشان می دهد که شباهت غیرقابل انکاری در اصل و اساس این حمام ها در سرتاسر جهان اسلام وجود دارد. درحقیقت بیشتر اختلافات ظاهری این بناها چیزی نیست مگر آنچه از تمایزات فرهنگی بومی، آن هم در چنین قلمرو پهناوری از جهان اسلام، ناشی می شود، قلمروی که یک سر آن در کناره های اقیانوس اطلس در غرب و سر دیگر آن در سواحل چین در منتهی الیه شرق قرار دارد.

حمام ها بناهایی کاربردی، با ظواهری متفاوت از یکدیگر و متشکل از گنبدهایی هستند که پوشش دهنده صحن های مختلف حمام از قبیل رختکن، محل شست و شو و غیره می باشند. بزرگی و تزئینات درونی آنها در آسیای میانه ممکن است متفاوت با آنچه در ترکیه و در حواشی غربی جهان اسلام بنماید. از باب نمونه می بینیم که در اینجا محل نماز و محراب در داخل صحن شست و شو تعبیه شده، در حالی که سنن اجتماعی در برخی نواحی دیگر ایجاب می کرد که این محراب در قسمت رختکن قرار داشته باشد.

شهر بخارا همواره یکی از شهرهای عمده در جاده ابریشم محسوب می شده و می شود گفت که حتی در قبل از اسلام هم دارای اعتبار بوده است. در طی دوران حکمرانی تیموریان شماری از ساختمان های عمده در این شهر

طرح مرمت و بازسازی حمام صرافان بخارا

هست، نبودند. بنابراین همین امر باعث می‌شد که چنان‌که باید مطالعه‌ای اساسی روی جهات مختلف این قبیل بناها، شیوه بنا، جهات اقتصادی و اجتماعی آنان انجام نشود. اما جهت دوم در این تحقیق بیان تاریخچه ساخت و اهداف مترتب بر ساخت و ساز این قبیل بناها به‌ویژه در کشور ازبکستان است.

با در نظر گرفتن جهت نخستین و شیوه‌ای که این قبیل حمام‌های عمومی در مناطق غربی جهان اسلام ساخته شده‌اند، و کاربری آنها در اعصار میانه و متأخر در حال حاضر تقریباً برای ما شناخته شده هستند. از این جهت می‌توانیم بگوییم ساخت اکثر این حمام‌ها به قرون پانزدهم و شانزدهم میلادی بازمی‌گردد. واقع این است که علی‌رغم تحقیقات عدیده از این نوع به زبان روسی، با این حال تا این اواخر تنها معدودی از این کارها به زبان‌های اروپایی ارائه شده است. در این میان از شکوه و عظمت معماری دوران تیموری شناخت بیشتری حاصل شده و باز از آن میان دو بنای حمام دوران تیموری در باکو و شهر یزاباز با جزئیات بیشتری معرفی شده‌اند که از جمله حمام گنجعلی خان در کرمان را می‌توان معرفی کرد. گفتنی است حمام‌های آسیای میانه، همچون حمام‌های متعلق به غرب آسیا و شمال آفریقا، بخش مهمی از حیات روزمره جوامع مسلمین را تشکیل می‌دادند، با این تفاوت که در هر کجا ساخته می‌شدند، بالطبع مصالح رایج و شیوه ساخت همان منطقه را به کار می‌بردند.

ابتدا لازم است مترجم نکته‌ای را در باب نام گرمابه بیان نماید. تا این اواخر فکر می‌کردم که واژه گرمابه، فارسی حمام، لغتی است مرکب از آب و گرم، مضاف و مضاف‌الیه مغلوب، و یا بدل از کسره‌ی نسبت و به همان معنی محل آب گرم است. ولی اخیراً در جایی خواندم که پسوند آبه، یک لغت مربوط به آیین مهری و به معنی غار و پناهگاه می‌باشد. مشابه آن مهرآبه، یعنی پناهگاه و محل اجتماعی مهربان بوده. این لغت در واژه‌های دیگری چون سردابه و غیره هم ملاحظه می‌شود و چه‌بسا بعداً بر وزن و نسق آن کلمات دیگر چون خونابه و غیره ساخته شده‌اند که البته ربطی به معنی مورد اشاره ندارند. از آن گذشته اصولاً لغت گرم (به ضم اول) به معنی درد و رنج هم آمده است. چنان‌که در لغت فرس اسدی این بیت به عنوان شاهد آن نقل شده است:

به آب گرم درمانده است پایم

چو در زفرین در انگشت ازهر

مقدمه

تحقیق حاضر پیرامون حمام صرافان بخارا دارای دو جهت عمده است. نخست اینکه این قبیل بناها، علی‌رغم اینکه در دوران بسط اسلامی در این نواحی نقش اساسی در حیات روزمره مردم، بازی می‌کردند و در عین دارا بودن همان خصوصیات ظاهری و تزئینات، آن‌گونه که در بناهای تاریخی بزرگ‌تر

و بعد از سقوط فرمانروایان تیموری در ازبکستان شکل گرفت که شهر مرکزی آن سمرقند بود.

مقتضیات ساخت و ساز در این دوران تأثیر عمده‌ای بر جهات معماری داشت که دقت نظر بیشتری را می‌طلبد. این امر نه تنها در توسعه ساخت نوین بنا و تزئینات تکنیکی مربوط به آن خود را نشان می‌دهد، بلکه به همان ترتیب و به وجهی مهم‌تر در ظهور ایده‌های جدید در ترکیب آشکار می‌شود که یک سنت‌شکنی نسبت به گذشته محسوب می‌شد.

قرن شانزدهم در برخی مطالعات به عنوان دوران زوال در تزئینات هنرمندانه، معرفی شده به همان نسبت که در کیفیت خود بناها آمده است. ساختمان‌ها در این دوران به طور فقیرانه حفظ و بازسازی شده‌اند و این نشان از سقوط و زوال هنر و کارهای هنرمندانه در معماری می‌دهد.

چطور می‌شود نیمه دوم قرن شانزدهم میلادی را که دولت پایداری در بخارا بوده، به‌ویژه با در نظر گرفتن ترقی ساخت و ساز و نمونه‌های بی‌شماری از شیوه‌های نوین که در ساخت و تزئین بناها به کار رفته را دوران تنزل معماری در این منطقه دانست؟ تردیدی نیست که فضایی از پیشرفت در معماری بومی منطقه بعد از سقوط تیموریان مشهود است، مضافاً به اینکه فرهنگ عامه مردم عموماً عبدالله خان را به عنوان فرمانروایی که بیشترین آثار تاریخی بازمانده بخارا در زمان او ساخته شده می‌شناسند. امروزه برای ما شمار قابل توجهی از بناهای ساخته شده در دوره‌ی حکومت عبدالله خان باقی مانده که از آن جمله است مدرسه، مسجد پلیانه، بازار مسقف و حمام‌ها.

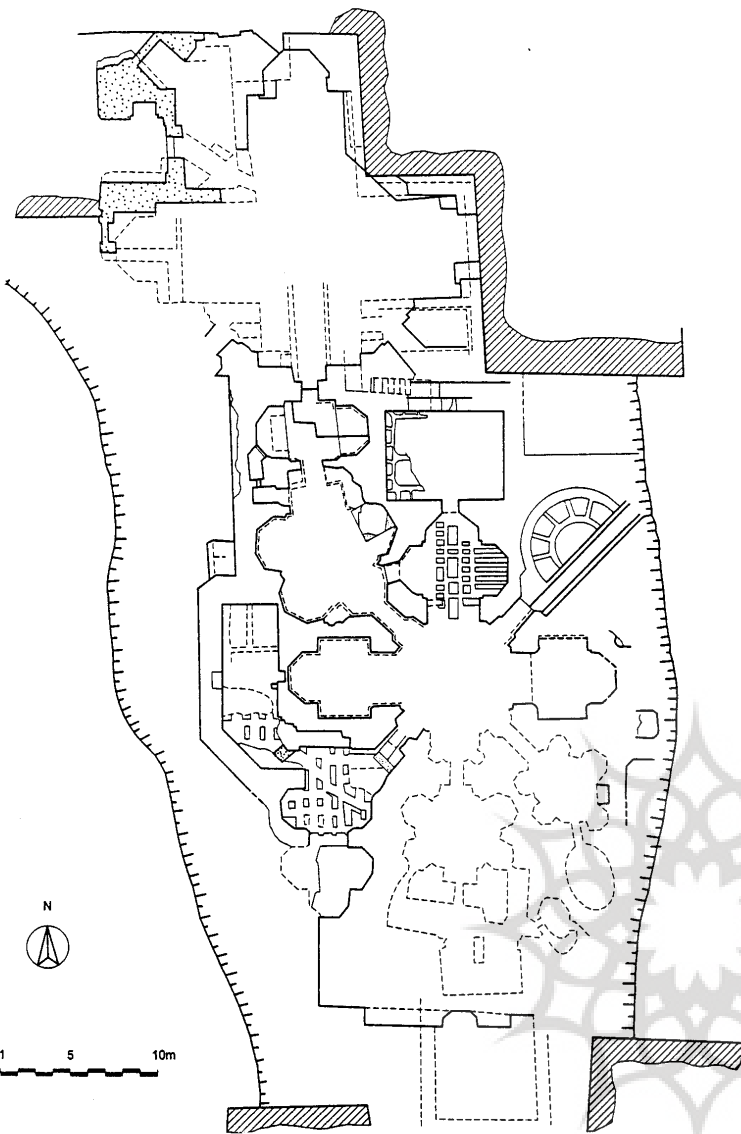
حمام‌ها

حمام در مشرق زمین و بنای آن از ویژگی خاصی برخوردار است. ساخت آن نه تنها از طرف امیر شهر و یا تشکیلات مذهبی شهر مهم شمرده می‌شود، بلکه افراد هم مایل بودند که برای سلامت و نظافت خود و خانواده‌شان، دوستان و اطرافیان‌شان حمام بسازند.

خانیکف که دیداری از بخارا در نیمه قرن نوزدهم میلادی داشته می‌نویسد که بخارا محل توجه بود به خاطر حمام‌های متعددی که داشت: آنگاه خود شانزده عدد از این حمام‌ها را برمی‌شمارد از جمله حمام‌های معروف صرافان و چشمه ایوب، مسگران و بازار خواجه. او قید می‌کند که حمام صرافان در بخارا در زمان امیری عبدالله خان در قرن شانزدهم میلادی ساخته شده و بنابراین نمونه خوبی از تمام این حمام‌ها می‌تواند باشد.

اقدامات اولیه

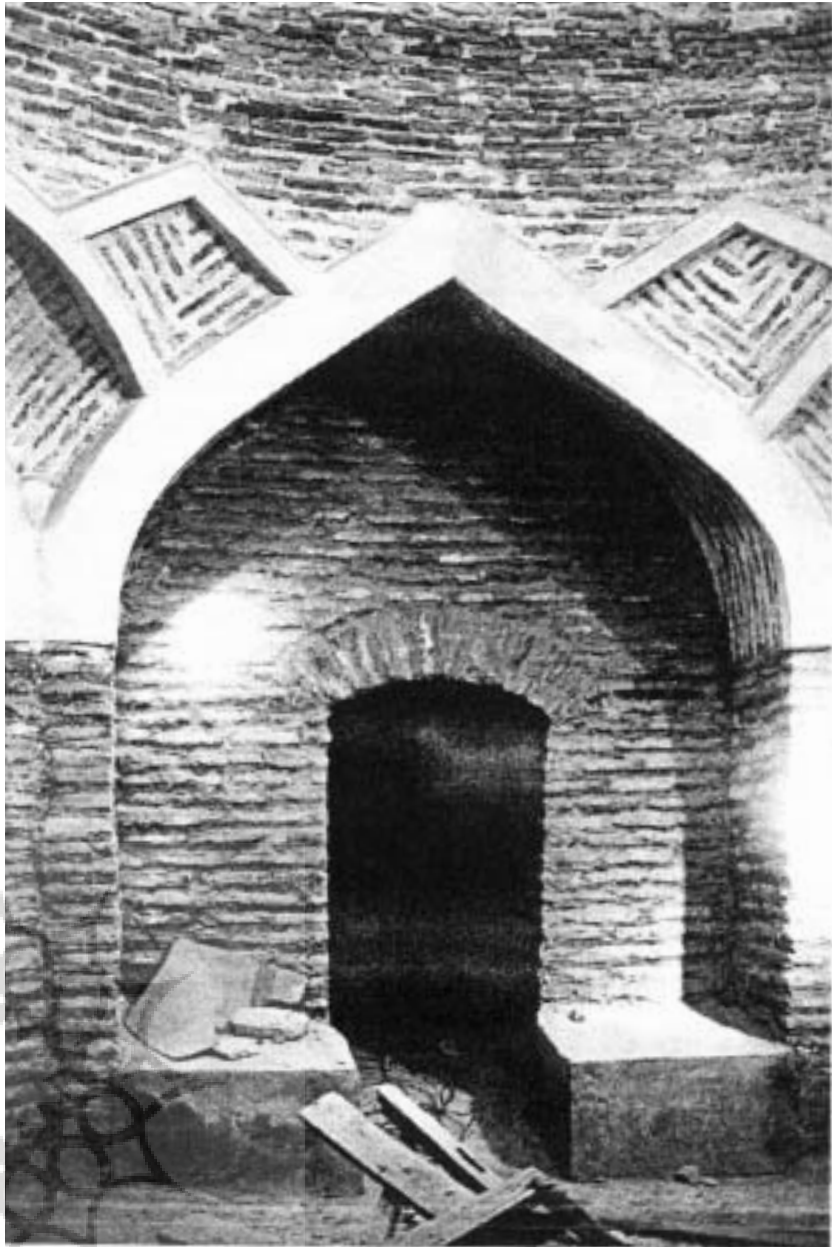
در سال ۱۹۷۵ حمام صرافان تعطیل شد. از همین زمان مطالعات مربوط برای بازسازی آن توسط گروه مرمت ازبک آغاز شد. به عنوان نتیجه این مطالعات فاز یک پروژه در بقایای بازمانده حمام آغاز گردید. در این زمان قسمت اعظم بنا در داخل زمین دفن شده. پنج، شش یا هفت

اطاق جنبی در زوایای حمام قرار داشتند و قسمت‌های اصلی بنا قابل رؤیت نبودند. این اطاق‌ها در عین حال به وسیله دالان‌های باریکی به یکدیگر مرتبط بودند. در سقف اکثر آنها نورگیرهای کوچک سایه‌افکن در دل گل پخته تعبیه و با شیارهای نور اطاق‌ها را روشن می‌کردند.

سطح دیوارها عموماً پوشیده از آهک بودند. اجزاء بنا اکثراً به زمین سقوط کرده و خشت‌های سقف ترک برداشته بودند. سطح صحن‌های بعدی، به نام درآمد، به طور چشمگیری کوتاه‌تر می‌نمودند و در سقف آنها از تیرهای کمکی استفاده شده بود. مساحت مستطیلی این صحن‌ها در بعضی قسمت‌ها تخریب و دیوارها جلو آمده بودند. یکی از این صحن‌ها موسوم به پاشوخانه برای شستن پاها استفاده می‌شد. در شرق و غرب این صحن طاق نماهایی از سنگ مرمر تعبیر شده بود و در جنوب آن ورودی صحن بعدی موسوم به کوچک‌سرای قرار داشت. هشتی پنج گوشه‌ای که گنبد آن بر ستون‌هایی استوار بود که در حال حاضر شکل اصلی‌شان را از دست داده بودند.

میان سرا یا صحن اصلی حمام به مراتب بزرگ‌تر از اطاق‌های دیگر به نظر می‌رسید که با جبهه بازی به صحن دیگر موسوم به خنک خانه مربوط می‌شد. در جهات دیگر اطاق‌های مشت و مال، گرمخانه و غیره در اطراف مدخل اصلی این قسمت قرار داشتند.

است و آن زمانی است که مثلاً یک نمای خاص و متفاوت به جای ظاهر قدیمی بنا به کار رود که در این صورت قطعاً به اصالت تاریخی بنا توجه نشده است. به طور مثال در یک ساختمان قدیمی مربوط به قرن هجدهم رادیاتورهای آهنی حرارتی کار گذاشته می‌شود، در حالی که تا قبل از قرن نوزدهم رادیاتور وجود نداشته، چیزی نیست که ماهیت تاریخی بنا را تهدید نماید. با این وجود در دوره‌های بعد گاه عمل مرمت به عنوان بازسازی تلقی شده، یعنی جایگزین چیزی شبیه آنچه در قبل بوده، چیزی که در اعصار گذشته هم مرسوم و در ساختمان‌های قدیمی، مطابق مقتضیات زمان انجام می‌گرفت.

نظر به اینکه ملاط گل و خشت به طور خاص در معماری‌های محلی در سراسر آسیای مرکزی رواج داشته بنابراین حفظ و مرمت بناهای قدیمی و به‌ویژه بازسازی آنها پیچیدگی خاص خود را دارند و همت بیشتری را طلب می‌کنند. قدر مسلم بازسازی این بناها بیشتر متکی بر حفظ ظاهر قدیمی است و به طور نمونه حفظ شکوه معماری گذشته در بازسازی مرکز شهری چون سمرقند از این جهت بیشتر درخور اهمیت بوده است. با توجه به این حقیقت که بیشتر بناهای خشتی بازمانده از دوران تیموری تقریباً ناشناخته‌اند، با این حال این حقیقت را نباید فراموش کرد که بیشتر آنها به حالت مخروبه باقی مانده‌اند تا اینکه اصولاً اثری از آثار آنها باقی نمانده باشد. حتی آجر پخته، گرچه مدت دوام آن بیشتر از خشت است، باز سریع‌تر از ساختمان‌های ساخته شده از سنگ تخریب می‌شوند.

بناهای بعد از دوره‌ی تیموری عموماً با سرعت بیشتر و شیوه‌های آسان‌تری ساخته شده‌اند تا بنا مدت بیشتری دوام بیاورد. از قریب به بیست حمام سنتی که در قرن نوزدهم در بخارا وجود داشته، تنها سه مورد آنها تا امروز که اواخر قرن بیستم است باز و دایر می‌باشند. با این وجود تلاش بر این است که همین مقدار تا آنجا که ممکن است حفظ شوند. از جمله کارهای تعمیراتی وسیعی که روی حمام مسگران از سال ۱۹۹۵ شروع شده و تا امروز ادامه دارد. در رابطه با نخستین بازسازی‌ها در حمام صرافان بخارا گفتنی است که ابتدا بعد از بسته شدن حمام در سال ۱۹۷۵ یک فضای بازمانده برای بازسازی در نظر گرفته شد. آنگاه اقدامات مربوط با انجام عملیات باستان‌شناسی و معماری تعقیب گردید. در سال ۱۹۷۹ آزمایش خاک و تحلیل مقدار آب زمین اجازه تأسیس کارگاه مهندسی برای بازسازی بنا را داد که در یک کارگاه ایمن شده آغاز و سپس عملیات باستان‌شناسی تا سال ۱۹۸۲ ادامه یافت. کار مرمت به عهده تشکیلات حفظ و بازسازی بناهای تاریخی ازبکستان بود که تا امروز هم ادامه دارد.

حمام صرافان بخارا

پیشینه تاریخی

در قرن شانزدهم میلادی دولت ازبک تحت فرمانروایی سلسله شیبانیان

کفش الکه، واقع در بازار کفش‌فروشان / حمام ابی عطاش، در بازار نو / حمام قاضی کلان (که به نام حمام نو هم شناخته می‌شود) در بازار قاضی کلان / حمام تکمه‌دوزی، کنار بازار تکمه‌دوزان در ریگستان / حمام کُنَجک، یا حمام گوشه، واقع در جنوب غربی مسجد کلان / حمام جویبار / حمام چقور محله، یا حمام نقیب / حمام بی بی خلف / حمام پای آستانه / حمام قاضیان / حمام داملاه شیر / حمام شیشه‌خانه / حمام چشمه ایوب / حمام عبدالله خواجه در بررسی جهات ویژه حمام صرافان بخارا باید بگوییم بی فایده نخواهد بود اگر اشاره کنیم که از جمله اهداف اصلی برای حفظ و نگهداری چنین بنایی برای دولت ازبکستان کاربری آن در آینده است. نکته‌ای که در اینجا هست اینکه غالباً تناقضی از باب پایان بخشیدن به کاربری بنا از طرفی و از جهت دیگر حفظ اصالت تاریخی آن وجود دارد. در این قبیل مرمت‌ها ساخت عمومی بنا بیشتر باید دارای اهمیت باشد تا اجزاء داخلی آن.

وقتی کلیت بنا را در نظر می‌گیریم دیدگاه‌های مختلفی می‌توانند مطرح باشند. تا اواخر قرن نوزدهم گرایش قوی در انگلستان وجود داشت که تمایز واضحی را میان ساخت اصلی بنا و تعمیرات بعدی توصیه می‌کرد. بدین ترتیب که کار مرمتی جدید نباید به هیچ بخش اصلی بنا دست بزند و کار مرمت کاملاً باید جدا از آن جلوه کند، با این وجود نظر دیگری هم بود که چنین تمایز خاص بین کهنه و نو را تجویز نمی‌کرد، بلکه در مقابل تأکید داشت که هر تعمیر یا اصلاحی در یک بنای تاریخی دارای ظواهر مخصوص به خود و بنابراین قابل تفکیک است. البته در بعضی موارد این حکم قابل نقض شدن

صحن‌های اصلی گنبددار در بالا و آتشناخته در زیر بود. قابل ذکر است دیگر حمام‌های بخارا که در دوره‌ی مذکور ساخته شده‌اند و هنوز دایر هستند، مثل حمام‌های کنجیک و مسگران، اطاق‌هایی از قبیل حمام صرافان و با این طرح و زوایا را فاقد هستند. نکته دیگر اینکه در حمام کنجیک اطاق مستطیل شکلی با دیوارهای ورودی جداکننده برای زنان ساخته شده که در قسمت مردان چنین چیزی نیست. این امر نشان می‌دهد که حمام‌های مردانه شرقی از حمام‌های زنانه نه تنها به واسطه تزئینات ارزنده خاصی که برای هر یک پیش‌بینی می‌شد بلکه به واسطه اطاق‌های فردی در قسمت زنان برای انجام امور خاص نوظافتی جدا بوده است.

مرمت‌های تاریخی

می‌توان گفت که حمام صرافان، صرفنظر از تعمیرات جزئی و مقطعی، حداقل دو تعمیر اساسی را پشت سر گذاشته. یکی از این مرمت‌ها احتمالاً در همان اواخر قرن شانزدهم و زمانی که لبه‌های خارجی دیوار بعضی مداخل به صحن‌های شست‌وشو لعاب کاری شده‌اند، لعابی از نوع لعاب شیشه که اواخر قرن شانزدهم و اوایل هفدهم در مناطق مذکور معمول بوده است. باز احتمالاً در همین زمان بوده است که آجرهای روکار بعضی قسمت‌های حمام نصب شده‌اند، با قید به اینکه اصرار بوده از همان آجرهای نوع قبلی به کار رود و این نشان می‌دهد که شاید بعضی قسمت‌های دیوارها فرو ریخته بوده و به این ترتیب دوباره‌سازی شده‌اند.

تخریب‌های به عمل آمده در بنا که در نتیجه باعث بازسازی‌های بعدی بنا بوده‌اند به گونه‌ای است که طرح و نقشه‌ی اصلی ساختمان را به مقدار زیاد تحت تأثیر خود قرار داده‌اند. نمی‌شود برای این بازسازی‌ها تاریخ معینی قرار دارد، ولی آنچه می‌شود گفت این که تعمیرات و تغییرات در زمانی انجام شده‌اند که بخارا از نظر اقتصادی در تنزل بوده و بنابراین تعمیرات به سرعت و سرسری انجام گرفته‌اند. آثار آخرین تعمیر در همین اواخر، یعنی فاصله قرن هجدهم و نوزدهم بوده است. در این تعمیرات آخری اطاق‌های مدخل حمام به طور کلی بازسازی شده‌اند.

حفاظت بنا

طرح ارائه شده در اوایل سال ۱۹۸۰ برای بازسازی حمام، هدف از طرح بازسازی حمام در قالب یک بنای کاربردی و قابل استفاده، مشتمل بر امکانات و تأسیسات جدید، به کارگیری تکنولوژی و عوامل مربوط است که در اصل بناء وجود نداشته. در این طرح برخی سالن‌ها و اطاق‌ها برای خدمات مختلف پیش‌بینی شده که از آن جمله می‌توان به اطاق‌های استراحت، بازرسی، سرویس‌ها، حمام، اطاق نگهبانی، کارگاه‌ها، انبارها و حتی مغازه‌هایی برای فروش تنقلات اشاره کرد.

لازم به توضیح است برخی از این اصلاحات و تغییرات در نظام کلی بنا تنها جنبه صوری دارند و واقعاً شکل آن را تغییر نمی‌دهد. غیر از این تغییرات جزئی هیچ بحث دیگری در بازسازی بنای حمام مذکور وجود ندارد. البته بازسازی کامل و وسیع حمام نیازمند تحقیق بیشتر در فضای اولیه بنا و حفظ هر چه بیشتر آن است. آنچه گذشت تنها مرحله اولیه طرح بازسازی بنا را شامل می‌شد. اما مرحله بعدی تحقیق خود می‌تواند شامل سه بخش متفاوت باشد. به هر حال کار اصلی عبارت خواهد بود از تعمیرات در عناصر مختلف بنا تا آنجا که به شکل اصلی نزدیک باشند. به همراه آن نمونه‌برداری‌های جدید از محوطه عام بنا، کشف بقایای دیوارهای قدیمی‌تر و خلاصه هر آنچه به بازسازی فضای عمومی حمام منجر گردد.

کار بر روی بنا در فاز اول برای یک سال دیگر به طور تجربی ادامه خواهد یافت تا نظرات بازدیدکنندگان جمع‌آوری و در ادامه برای بازسازی نهایی بکار رود. حتی می‌شود در آینده دستکاری‌های جدیدی برای بنا قایل شد و از جمله در ورودی دیگری در شمال غربی برای آن گشود.

○ آب در فرهنگ ایران

○ محمد میرشکرایی

○ کارشناسی ارشد (فرهنگ و

زبان‌های باستانی)

○ دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات

و علوم انسانی

هدف پژوهش بررسی آب در فرهنگ

ایران است. این بررسی با روش مطالعه

کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان

می‌دهد که مطالعه‌ی رابطه‌ی انسان و آب

در ایران از لحاظ زمانی از دورترین

دوره‌هایی که آثار شناخته شده‌ی فرهنگی

از آن‌ها به جامعه مانده است تا زمان حاضر

را شامل می‌شود. این زمان به سه دوره

عمده و متمایز تقسیم می‌شود. دوره پیش

از آریایی و دوره آریایی که خود شامل دو

دوره‌ی پیش از اسلام و دوره اسلامی

است. در این پژوهش آب در ادوار کهن و

جهان اسطوره‌ها و در متن پندارها و

باورداشت‌ها و اعتقادات هر دوره و زمان و

تداوم و تحول آن در بستر تاریخ و جریان

کلی فرهنگ تا حضور آن در فرهنگ زنده

و جاری امروزه با چنین طبقه‌بندی مورد

بررسی قرار گرفته است: آب به طور کلی و

به عنوان یک عنصر، آب و پهنه آسمان

(باران) و آب و گستره‌ی زمین و دریاها

(دریاها، رودها و چشمه‌ها). در هر یک از

این موارد باورها و اعتقادات، رسم‌ها و

مراسم سنتی، قصه‌ها و افسانه‌ها، نمادها و

جلوه‌های رفتاری و جسمانی و مادی و

معنوی مورد توجه قرار گرفته است.

صحن حمام صرافان در قسمت مرکزی با کف بازار مسقف صرافان که آن هم در همان قرن شانزدهم میلادی ساخته شده، یکسان است و این امر نشان می‌دهد که برخلاف تصور عمومی، حمام‌های قرون میانه شرقی به منظور حفظ هر چه بیشتر گرما در درون خود در جاهای پست و فرورفته ساخته نمی‌شدند

مرمت‌های متعدد در آن به چشم می‌خورد. بقایای دیوارهای پنج اطاق جانبی در زمان خاکبرداری نشان دادند که مستقیماً به بنای اصلی حمام ارتباط داشته‌اند. آثار بازمانده از برخی تزیینات در قسمت‌های مختلف حمام نشان از این داشتند که اطاق‌های شست و شو حداقل یک بار به طور اساسی تزیین شده‌اند. وجود برخی لایه‌های آجری بازمانده در داخل دیوارها حاکی از این است که شاید در ابتدا ساخت دیوارها روکش نداشته‌اند، که این ظن به واسطه بندکشی بین آجرها تقویت می‌شود.

دیگر آنکه صحن حمام صرافان در قسمت مرکزی با کف بازار مسقف صرافان که آن هم در همان قرن شانزدهم میلادی ساخته شده، یکسان است و این امر از جهتی نشان می‌دهد که برخلاف تصور عمومی حمام‌های قرون میانه شرقی به منظور حفظ هر چه بیشتر گرما در درون خود در جاهای پست و فرورفته ساخته نمی‌شدند. دیوارهای اصلی و دستگاه حرارت‌دهنده زیر صحن حمام غالباً طوری ساخته می‌شدند که یک گرمای پایدار را ایجاد و برای مدت زمانی در خود حفظ کند. اینکه در زمان ما این بناها در گودی به نظر می‌رسند نتیجه ساخت و سازهایی است که بعداً روی دیوارهای بازمانده این بناها انجام گرفته است.

شکل اصلی بنا

امروزه با به کار گرفتن امکانات باستان‌شناسی و مدارک دیگر ظاهر و نمای حمام صرافان بخارا، مطابق آنچه در اصل و زمان ساخت بنا بوده (نیمه دوم قرن شانزدهم میلادی) قابل بازسازی است. به همان ترتیب که می‌توانیم اطاق‌های مختلف بنا را، مطابق کاربری که داشته‌اند، شناسایی کنیم.

تمامی اطاق‌های حمام از طریق کانال‌های باریک گرماسان در زیر صحن که سر آنها به گرمخانه باز می‌شده گرم می‌شده‌اند. هشتی‌ها و دالان‌های باریک بین اطاق‌ها باعث حفاظت از گرما و مخالفت از ورود هوای سرد می‌شدند. در گرمخانه دیگ اصلی، آب را گرم و علاوه بر خزینه به همه جای حمام سرایت می‌داد. در زمان‌های گذشته این دیگ‌ها از طریق فضولات حیوانی و دیگر مواد سوختی گرم می‌شدند. رویه خارجی دیوارها از آجر پخته و با ملاط مناسب روکش شده بودند. در بعضی قسمت‌ها ضخامت دیوار به یک متر هم می‌رسید. اصولاً کار با آجر از خصوصیات بناهای دوره‌ی عبدالله خان است. تمام آجرها از طول در داخل بنا کار گذاشته شده‌اند و دهانه‌های موجود بین دو لایه آجری دیوار با خشت پر شده است. ساخت دیوارها در حمام صرافان به شیوه‌ی مرسوم آن زمان انجام گرفته که شبیه به ساخت دیگر بناهای پدید آمده در این دوران است که البته این امر در عین حال حفظ و نگهداری ساختمان اصلی بنای حمام صرافان را در شرایط نامطلوبی قرار می‌داده است. کانال‌های حرارتی زیر صحن حمام با مرمر پوشانده شده بودند و جاهایی که کانال نبوده کف با آجر زیرسازی و تقویت شده است. آب حمام از چشمه‌ای در نزدیک آنجا تأمین و مواقعی هم از آب انبار استفاده می‌شده است.

ترکیب اصلی حمام صرافان مرکب از پانزده قسمت مرتبط با یکدیگر، با

مطالعات مقایسه‌ای

در فاصله سال‌های ۱۹۸۰ - ۱۹۸۲، فاز یک کار کامل و مراحل بعدی آغاز گردید. هدف از این مرحله مشخص نمودن عناصر ساخت بنا و مطالعات بیشتر از جهت تاریخی، معماری و باستان‌شناسی بود.

برای مقایسه در بازسازی این بنا، حمام‌های قرون میانه در آذربایجان، ارمستان، گرجستان، کریمه و خراسان و همچنین حمام‌های رومی از جهت سیستم گرمای زیر کف که مشابه حمام‌های اسلامی بودند در نظر گرفته شدند. در حالی که در حمام‌های اسلامی غالباً سطح پایین بنا باعث گردش آزاد حرارت بود، در حمام‌های رومی بیشتر گرما توسط دیگ‌های گرماساز تولید و پخش می‌گردید.

در حمام‌های دایر در این زمان در بخارا، مثل حمام بازار کارد (مسگران) و حمام گنجک، شکل عمومی استفاده از حمام‌های اسلامی، به همراه کیفیت ساخت و عملکرد هر بخش نمایان است.

از آن میان حمام گنجکی نمونه بهتری برای مقایسه می‌نمود که زمان ساخت آن هم تقریباً همان زمان ساخت حمام صرافان بود. آنجا هم در مرکز هر دو بنا یک صحن پنج ضلعی نسبتاً بزرگ موسوم به میان سرای قرار دارد که راه ورود به آن، هشتی کوچکی است موسوم به کوچک‌سرای. در اطراف آن اطاق‌های دیگر شست‌وشو به منظورهای مختلف و هواهای متفاوت قرار دارند که با دالان‌های کوچک به صحن اصلی مربوط می‌شوند. مضافاً به اینکه ساخت فضاهای مدخل، دیگ‌های گرماساز و کیفیت گردش آب و شیوه تقسیم حرارت در بناهایی است که در حمام صرافان مشاهده می‌شود.

عملیات باستان‌شناسی

همزمان با کارهای دیگر، کار تحلیل و مقایسه موارد مشابه میان حمام‌های قرون میانه اسلامی در کشورهای مختلف، بناهای بازمانده با ویژگی‌های معماری و باستان‌شناسی یکسان، از طریق لایه‌برداری‌های متعدد در حمام صرافان بخارا، انجام می‌گرفت.

نتیجه‌گیری

حمام تغییرات زیادی را بعد از ساخت اولیه‌اش در خود نشان می‌دهد. آثار